

بررسی سلسله مراتب ورود به مساجد

سپیده یدالهی^{۱*}، محمد ادیبان^۲

۱- مدرس، کارشناس ارشد معماری، دانشگاه هیرکانیا، گلستان، ایران،

E-mail: yadollahi.sepideh@yahoo.com

۲- کارشناس ارشد معماری

E-mail: sina_6589@yahoo.com

چکیده

گذار از مراتب برای رسیدن به کمال غایی همیشه در فرهنگ مسلمانان مورد توجه بوده است. در معماری برای تداعی مفهوم گذار از جهان خاکی به جهان معنوی سلسله مراتب در نظر گرفته شده است. مسجد به عنوان مکانی برای اتصال جهان خاکی و ماوراء آن آمادگی فرد را برای گذار مرحله به مرحله محقق می‌کند. هدف اصلی این تحقیق دستیابی به سیر تحول و تغییرات فرم کالبدی در رعایت اصل سلسله مراتب که تأکید بر حفظ حریم و محرمیت دارد نیز با تمهیداتی معمارانه در ورود به بناها داشته است. بدین ترتیب می‌توان گفت محرمیت و درون‌گرایی در سلسله مراتب ورود به مساجد معماری اسلامی ایران هر یک جلوه‌هایی از سبک، سنت، مذهب، سیاست یا تلفیقی از آن‌ها را به نمایش گذاشته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهند که اصل سلسله مراتب، اصولی اساسی در نظام هستی است. روش تحقیق بر اساس گردآوری داده‌ها به صورت تفسیری- تاریخی بوده است و نیز روند پژوهش بر این اساس، به صورت کتابخانه‌ای و گردآوری اسناد تاریخی صورت پذیرفته است. در این مقاله سعی شده تا با ارائه تعریفی از سلسله مراتب و عوامل مؤثر بر آن و به ارتباط و تأثیر سلسله مراتب و محرمیت و درون‌گرایی اشاره کنیم و در انتها به سازمان فضایی- کالبدی معماری مساجد بپردازیم.

کلمات کلیدی: سلسله مراتب، ورودی، مسجد، محرمیت، درون‌گرایی

۱- مقدمه

مساجد به عنوان اصلی‌ترین نیایشگاه اسلام همواره در علم، هنر و دین از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند. با اینکه در طول تاریخ بشر مکان‌های بسیار زیادی برای عبادت و نیایش به وجود آمده‌اند مساجد در طول تاریخ از تحول و پویایی و معنای خاصی برخوردار بوده‌اند که از کسی پوشیده نیست (سلیمانی، ۱۳۷۸: ۲۲۴) به‌طور قطع همه مسلمانان تجربه حضور در مسجد را داشته‌اند و می‌بینیم که به‌هنگام ورود به صحن مسجد آرامش خاصی به ذهن و قلب عابد می‌نشیند، به‌طوری‌که آنچه قبل از ورود به مسجد داشته‌ایم را رها کرده و فقط به حضور در برابر خدا فکر می‌کنیم. به راستی چه اتفاقی برای انسان می‌افتد که ذهن و قلب انسان به‌هنگام ورود به مسجد کم‌کم متمرکز شده و آماده حضور در برابر خداوند می‌شود. این مسیری که به‌هنگام ورود طی می‌شود، چه معنا و عملکردی دارد و اگر نبود چه تغییری در محتوای معنوی مسجد ایجاد می‌شد. این مقاله برآن است تا با بررسی سلسله‌مراتب ورود به مساجد چه معنا و چه جایگاهی دارد و کدام نیازهای عملکردی و معنوی را برطرف می‌سازد. مساجد بهترین نمونه هنر سنتی و همچنین بهترین تجلی امر قدسی در هنر است (گرابار، ۱۳۸۱: ۸۵). تمامی اجزای آن از حکمت خاصی برخوردار است و دارای معنی و مفهوم مشخصی می‌باشد. مساجد در طول تاریخ تحولات زیادی داشته‌اند. بررسی متون این امر را روشن می‌سازد که بیشترین تحولات در قسمت ورود به بنا بوده است و بیشترین روند تکامل در طراحی مسجد در قسمت ورود به مسجد نمود پیدا کرده است (طیسی، ۱۳۹۱: ۲۲)، این امر به خاطر نگرش‌ها و اعتقادات خاص حاکم در زمان مربوط به خود است. به‌طور کلی ورودی در معماری سنتی ایران به‌طور خاصی مورد توجه قرار می‌گیرد که این امر نشأت گرفته از فرهنگ ایرانیان است. در تمامی بناهای سنتی و به‌ویژه خانه برای جلوگیری از ورود مستقیم، کنترل و نظارت به آن و حفظ حریم و حجاب آنچه درون است، تمهیداتی صورت گرفته است. حتی قبل از اسلام هم درون‌گرایی از اصول طراحی ورودی‌ها بوده است (دوستی مطلق، ۱۳۸۸: ۹۱)، بعد از اسلام مسجد به دلیل اهمیت و جایگاهش و عملکرد خاص خودش در بخش ورودی توجه زیادی را معطوف خود کرده است. این مقاله برآن است تا عوامل تأثیرگذار بر شکل‌گیری و تحول ورودی مساجد را آشکار سازد.

۱-۱- پیشینه

سلسله‌مراتب ورود به مساجد ایرانی به دلیل شکل کالبدی و محتوای معنایی خاص خود توجه محققان زیادی را به خود جلب کرده و تحقیقات زیادی در این زمینه صورت گرفته است. در بسیاری از تحقیقات رعایت اصل سلسله‌مراتب در طراحی معماری سنتی و به‌ویژه مسجد در قسمت ورودی مطرح شده است (طیسی، ۱۳۹۱: ۲۳). در تحقیقات دیگری هم گفته شده که این نوع از ورود به مساجد در جهت پاسخ به نیازهای عملکردی، فرهنگی و اجتماعی شکل گرفته است (محمدیان منصور، ۱۳۸۵: ۵۹). برقراری عدالت و مساوات از دیگر دلایل ایجاد سلسله‌مراتب در ورودی مساجد است (نجفی یازانی، ۱۳۷۸: ۲۱۰-۲۰۷). از آنجا که درون‌گرایی از ویژگی‌های معماری سنتی ایران است (پیرنیا، ۱۳۰۱-۱۳۷۶: ۴۷)؛ و بارزترین جلوه رعایت سلسله‌مراتب و حفظ حریم‌ها و فضاهای متعدد در ورودی مساجد محقق گشته است. به‌طور کلی در بررسی سلسله‌مراتب ورودی مساجد چهار موضوع اصلی باید مورد بررسی قرار گیرند که شامل مسجد به‌عنوان نیایشگاه اصلی مسلمانان، سلسله‌مراتب به‌عنوان مهم‌ترین

اصل در فرهنگ اسلامی، محرمیت به عنوان یک نیاز و ورودی به عنوان مهم ترین و تأثیر پذیرترین بخش در معماری سنتی می شوند.

۲- مسجد

۲-۱- جایگاه مسجد در اسلام

بعد از ظهور پیامبر اکرم حضرت محمد و با ارائه آخرین و کامل ترین دین خدا مراکز و بناهایی برای برگزاری مراسم نیایش و پرستش خدا ساخته شد که مسجد یا محل سجده نام گرفت (فرشته نژاد، ۱۳۷۸: ۷۷). در فرهنگ اسلامی مسجد فقط محل پرستش و عبادت پروردگار نبود و کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی زیادی را در خود دیده است (فرشته نژاد، ۱۳۷۸: ۷۸). مسجد در لغت اسم مکان است و برون مَفْعَل از ریشه فعل سَجَد یعنی محل سجده است و در اصطلاح به مکانی گفته می شود که برای عبادت و انجام شعائر اسلامی به وجود آمده و مورد استفاده عموم مسلمانان است. به زبان فارسی هم مسجد به عنوان محل عبادت و سجود یعنی شریف ترین فعل انسانی نامگذاری شده است، در هنگام سجود انسان در بیشترین حالت به خدا نزدیک است (تقدسی نیا، ۱۳۴۶: ۱۳۸). در آیه اصحاب کهف هر مکانی که برای ذکر و یاد خدا مورد استفاده مؤمنان قرار گیرد، مسجد است. در آیات و روایات هدف مسجد عبادت و یاد خداست (فرشته نژاد، ۱۳۷۸: ۷۹)؛ بنابراین مسجد عمری به قدمت تاریخ بشر دارد و انسان از ابتدای خلقتش مکانی را برای پرستش خدا به وجود می آورده است (دهقان، ۱۳۶۰: ۱۰۱). و این به این معنی است که خدا انسان را برای پرستش و عبادت خلق کرده است (قرآن کریم، سوره ذاریات). مسجد خانه خدا بر روی زمین است، درخشش ستارگان برای اهل زمین همانند درخشش مساجد برای اهل آسمان است (مجمع البیان). چهار ویژگی اصلی مساجد به عنوان خانه خدا این است که اولاً مساجد خانه های خدا بر روی زمین هستند و به اذن پروردگار بنیاد شده اند، ثانیاً این مراکز الهی دارای اهمیت بسیار زیادی هستند و خدا به آن ها منزلت بسیاری عطا کرده است، ثالثاً این مکان ها پایگاه پرستش و عبادت خداست و در آخر مساجد عابدین را به خود جذب می کند که صبح و شب تسبیح خدا را بگویند (قرآن کریم، سوره نور). پیامبر فرموده که مساجد بهترین مکان ها هستند، جبرئیل نیز در پاسخ به پیامبر در مورد بهترین و محبوب ترین مکان ها نزد خداوند به مسجد اشاره فرموده است. به گفته محمد بن حسن عاملی به دلیل قداست و عظمت مسجد مکروه است که آن را در محل گذار مردم قرار داد. پیامبر نیز به همین دلیل فرموده اند: که مسجد محل گذار نباشد مگر آنکه دو نماز در آن خوانده شود (نوبهار، ۱۳۴۰: ۱۱۰). بنا به آیات و روایات ذکر شده، مساجد نزد خداوند، پیامبر و مسلمانان از جایگاه خاصی برخوردارند و به عنوان مهم ترین مکان یاد شده، بنابراین حضور در چنین مکانی آداب و احترام خاصی را به خود می طلبد که بدون آمادگی کامل جسمی و روحی امکان پذیر نمی باشد.

۲-۱-۱- مسجد تجلی گاه هنر مذهبی اسلامی

منشأ و ریشه هنر اسلامی و اصول سازنده این هنر به جهان بینی اسلام و وحی مربوط است که یکی از جلوه های آن بی واسطه هنر قدسی اسلام و با واسطه هنر اسلامی در حکمت خویش است (نصر، ۱۳۷۵: ۱۳۲). اصولاً هنر تجلی یک معنا و مفهوم است و تا تفسیر نشود درک نمی گردد. خداوند متعال فرموده: «من زمین و آسمان را برای انسان خلق کردم و انسان را برای تکامل»، بنابراین تمامی هنر انسان و از جمله معماری

باید در جهت تکامل خود انسان باشد. هنر اسلامی در تمامی جنبه‌های خود بر پایه حکمت اسلامی است و این بدان معنی است که هنر اسلامی باید بر طبق قوانین آشکار ساخته و پرداخته شود. این حقایق نباید کتمان شده و مستتر بماند. این اصول در معماری مساجد نیز تجلی پیدا کرده است. ارتباط ارگانیک میان اعمال انسان مسلمان هنر اسلامی و شعائر اسلامی ریشه در هدف یکسان آن‌هاست که همان یاد خداست و در قرآن نیز توصیه شده است (نصر، ۱۳۷۵: ۱۳۳). عده‌ای هنر اسلامی را در شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی توصیف می‌کنند، این فرضیه بیانگر جست‌وجوی باطن از ظاهر است و تنزل از اعلی به سفلی که به خودی خود غیر قابل قبول است. هنر اسلامی نتیجه تجلی وحدت در ساحت کثرت است، یعنی وابستگی همه چیز به خدای واحد، در میان هنرهای مختلف اسلامی پیوندی ناگسسته برقرار است، این امر به دلیل حکمت فردی آن‌هاست. این پیوند از منشأ و ریشه آن‌ها نشأت می‌گیرد، آن هم وحی است که به وجود هنرمند نازل می‌گردد (ندیمی، ۱۳۲۷: ۴۸-۴۵). مبنای منشأ و مایه الهام هنر اسلامی طبیعت است، جایی که خدا برای پرستش انسان قرار داده و مسجد نیز زیباترین تجلی طبیعت است. مسجد محل تجلی، بازآفرینی، نظم، هماهنگی و تکرار طبیعت است و خدا آن را مأمّن و منزل مسلمانان قرار داده است (نصر، ۱۳۷۵: ۱۳۳). گذاشتن سرانسان بر زمین به معنی بازگشت به فطرت پاک نخستین خود. فضای معماری مساجد در هماهنگی با ویژگی‌های مهم‌ترین شکل عبادت انسان یعنی نماز خواندن شکل می‌گیرد و به عنوان چکیده طبیعت بکر جلوه می‌کند، این عبادت توسط جانشین خدا بر روی زمین انجام می‌شود. زمین مسجد بازتاب ملکوت است. چه ساده و بی‌آلایش و چه دارای تزیین و طرح‌های اسلیمی (نصر، ۱۳۷۵: ۱۳۵-۱۳۴). در قلمرو اسلامی همه هنرها در خدمت مسجد به کار گرفته شده است. در واقع مسجد مجموعه‌ای است از هنرهای گوناگون اسلامی که با کمک یکدیگر فضا و مکان خاصی را پدید آوردند که برای رابطه میان خدا و خلق مناسب باشد و در عین شکوه و جلال و زیبایی ذهن عابد را نه تنها به خود معطوف ندارد بلکه فقط متوجه خدا کند.

۲-۱-۲- مسجد و معماری قدسی

ریشه‌های معماری قدسی در تقدیس طبیعت در نسبت با انسان به عنوان یک موجود ازلی است که از پیوند خود با پروردگار و مخلوقات او آگاهی دارد، است (نصر، ۱۳۷۵: ۱۳۵). معماری قدسی هنری برای ایجاد نظم در فضا است و هدف آن قرار دادن در محضر پروردگار که بهترین تجلی آن در مسجد است. هدف این معماری تقدس بخشیدن به فضا است که انسان در آن به کمال می‌رسد و این تقدس به وسیله قطبی شدن فضا بر اساس کعبه صورت می‌گیرد. فضای معماری مسجد، فضای هندسه دکارتی نیست، بلکه فضایی با ماهیت قدسی و کیفی است. خانه کعبه جهت اصلی بنا و فضا را مشخص می‌کند و محور اصلی را می‌سازد و همه نقاط را به سمت خود می‌خواند و حضوری همه جانبه را به وجود می‌آورد. قبله هم جهت مسجد و هم جهت شهر را مشخص می‌کند (نصر، ۱۳۷۵: ۱۵۲). معماری قدسی اسلام بیش از هر چیز به مسجد متجلی می‌شود. همان‌طور که در قبل به آن اشاره شد منبع و سرشت هنر اسلامی، امر قدسی است و مسجد نیز بهترین نمونه هنر و معماری اسلامی می‌باشد. ماهیت و هدف معماری قدسی در تمامی اجزای تشکیل دهنده مساجد به چشم می‌خورد، چه به هنگام ورود و قرار گرفتن در صحن و چه در تزیینات کاشی‌کاری و

خوشنویسی آیات قرآن. در معماری سنتی ایران و به ویژه مساجد تزئینات، زیبایی و عملکرد از یکدیگر جدا نشده و در عرض یکدیگر قرار نمی گیرند. اگر فضای معماری و کالبدی نیاز عملکردی و مادی را برطرف می کند. تزئینات نیز در جهت افزایش کیفیات معنوی و روحانی فضا قدم برمی دارد و این دو در کنار یکدیگر فضای مسجد را به زیبایی و کمال می رسانند و اینگونه مسجد تمامی نیازهای مادی و معنوی عابد به هنگام حضور را تأمین نماید (بهشتی، ۱۳۸۲: ۱۳۹). هنگامی که معماری مساجد نگاه می کنیم متوجه می شویم که در فضای مقدسی هستیم و درگیر احساسی می شویم که قبلاً و در جای دیگر تجربه آن را نداشتیم و این احساس نزدیکی به خداست. در واقع زیبایی هنر قدسی در مسجد برای انتقال به سوی خداست. هنر و تقدس در مسجد جدایی ناپذیرند (جهانبگلو، ۱۳۳۵: ۲۴۶).

۳-۱-۲- معماری مساجد

در بررسی فضاهای معماری و ویژگی های کالبدی آن در معماری سنتی به مسائلی برخورد می کنیم که از عمق بینش اسلامی و فرهنگ ما برخاسته است و در قالب های متفاوت نمود پیدا کرده است. در بررسی فضای معماری سنتی باید ۳ جنبه: موقعیت مکانی، فضای کالبدی و محتوای ارزشی بنا بررسی شود. ارتباط میان این ۳ عنصر ریشه اصلی معماری اسلامی را تشکیل می دهد (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۱۰-۲۰۷). در بررسی معماری مساجد هم از همین قاعده پیروی می شود. مسجد به عنوان خانه خدا و عبادتگاه مسلمانان باید از دیگر بناها متمایز و مشخص باشد (شکاری نیری، ۱۳۷۸: ۲۴۲-۲۳۹). موقعیت مکانی مساجد همواره در نقاط عطف شهری بوده است و این جزء اصلی ترین نکات در ساحت مساجد کوچک و بزرگ است. موقعیت مکانی خوب یک اثر، آن را در بهترین شرایط به مردم عرضه می دارد. مساجد نیز به عنوان عنصری اصلی برای بیان اندیشه، جهان بینی و روح حاکم بر جامعه، همواره جایی در قلب شهر را به خود اختصاص می دادند. طراحی فضای کالبدی مساجد ایرانی نیز براساس ۵ اصل در طراحی معماری سنتی ایران که شامل: مردم واری، خودبسنندگی، پرهیز از بیهودگی، بهره گیری از پیمون و نیارش و درون گرایی است (پیرنیا، ۱۳۰۱-۱۳۷۶: ۴۷). از مهم ترین اصول در طراحی مساجد رعایت عدالت، برابری و مساوات است. مسجد خانه خداست. در مسجد همه مؤمنان جایگاه و ارزش دارند و آن هم بندگی و خضوع است. از سردر ورودی مسجد که همه را به یک شکل فرامی خواند تا صحن مسجد، شبستان و صف های نماز، همه و همه مردم را فقط به یک امر واحد و آن هم حضور در برابر پروردگار فرامی خواند. وقتی انسان وارد مسجد می شود، بی واسطه احساسی آشنا در وی ایجاد می گردد که تنها قلب قادر به توصیف آن است. این بیان توسط خود بنا که ارتباطی معنوی با مؤمن برقرار می کند را نمی توان در قلم گنجانند. برای فهم این محتوا و معنی فقط باید به سراغ خود مسجد رفت (کتاب خشت و خیال). روح وحدت در کالبد معماری مساجد ریشه در روح انسان دارد و انسان نیز جایگاه حلول روح الهی است. روح با فطرت انسان که سازنده مسجد است ارتباط تنگاتنگ پیدا می کند و به صورت وجود ذهنی تجلی پیدا می کند. این بینش توسعه یافته محتوای ارزشی و مبنای روح در کالبد معماری مساجد را می سازد (ذوالفقار زاده، ۱۳۷۹: ۳۱۳-۳۱۱). مسجد بهترین نمونه معماری سنتی است، همان طور که در کتاب کلک دوست به آن اشاره شد، معماری سنتی و به ویژه مسجد معماری اخلاق نیز هست. این معماری سرشار از عدالت، حکمت، شجاعت و عفت است.

۲-۲- سلسله مراتب

دلیل انتخاب فصل: طی مراتب برای رسیدن به کمال همواره در فرهنگ اعتقادی ما وجود داشته است و انسان نیز به عنوان موجود کمال‌گرا شناخته می‌شود، جهان محل گذار برای رسیدن به هدف است، پس بیان مفهوم سلسله مراتب به صورت کلی خالی از لطف نیست.

۲-۲-۱- اصل سلسله مراتب

به اجمال می‌توان گفت که سلسله مراتب ارتباط سیستماتیک را بین اجزای مجموعه ایجاد می‌کند که خود تشکیل دهنده یک کل هستند. نظم سلسله مراتبی در تعریف و تعیین ارزش هر جزء یک کل و همچنین ارزش یک کل به تنهایی، نسبت به سایر مجموعه‌ها را مشخص می‌کند (چرنگلو، ۱۳۹۰: ۶۸). سلسله مراتب به معنی سازماندهی و ترکیب فضاها و عناصر بر اساس ویژگی‌های کارکردی و محتوایی آن‌ها که موجب به وجود آمدن ترتیب و نظم قاعده‌مند در نحوه قرارگیری مشاهده یا استفاده از آن‌ها می‌شود (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۶۶). در واقع دلالت سلسله مراتب بر این امر است که در اغلب و شاید همه ترکیبات اختلافات واقعی بین فرم‌ها و فضاها وجود دارد که این اختلافات انعکاس میزان اهمیت آن‌ها و همچنین نقش عملکردی یا نمادینی است که ایفا می‌کنند و لازمه مشخص شدن این اختلافات ایجاد قاعده‌ای مشخص است که در میان این فرم‌ها و فضاها برقرار گردد (دی کی چینگ، ۱۹۴۳: ۲۵۰). اهمیت سلسله مراتب در ۲ امر نیز می‌باشد، اولی کسب تدریجی شایستگی‌ها و دیگری یکه نخوردن هنگام حضور از فضایی به فضای دیگر است (نقی‌زاده، ۱۳۷۶: ۱۳۰-۱۲۷). برای ایجاد سلسله مراتب بین فضاها از ابزارهایی از قبیل تغییر در اندازه فضا، ایجاد اختلاف سطح، ایجاد زاویه، ایجاد تفاوت در شکل یا میزان نور و... استفاده می‌شود. در تمامی این موارد فضای مهم‌تر یا جلوتر از طریق تفاوت کالبدی از فضای قبلی متمایز می‌گردد که از نظمی قانونمند نیز پیروی می‌کند (دی کی چینگ، ۱۹۴۳: ۲۸۲-۲۸۰). اصل سلسله مراتب کل و فرم یک مجموعه را به خوبی مشخص و معرفی می‌کند، همچنین ارتباط جزء یک مجموعه با کل آن را روشن می‌سازد (چرنگلو، ۱۳۹۰: ۶۸).

۲-۲-۲- انواع و ابعاد سلسله مراتب در محیط

سلسله مراتب موجود در محیط ساخته دست بشر ۲ نوع سلسله مراتب حقیقی و سلسله مراتب حقوقی تقسیم می‌گردد. سلسله مراتب حقوقی را عرف جامعه مشخص می‌کند و در آن نیاز به جداسازی کامل فضاها از یکدیگر نیست مانند دیوار کوتاهی که بر روی حیاط کشیده می‌شود تا مرز موجود به همه اعلام شود، اما ارتباطات صوتی و بصری به قوت خود باقی می‌ماند و فضای کلی مشترک است، این نوع از سلسله مراتب ایجاد شده در محیط تمایل به برون‌گرایی نیز دارد. سلسله مراتب حقیقی بر اساس نیاز به درون‌گرایی کامل و حفاظت آنچه داخل بنا است از آنچه بیرون است شکل می‌گیرد. افراد شکل دهنده سلسله مراتب حقیقی سطوح و احجام فضایی است و سطوح هستند که حدود و مرز درون و بیرون را مشخص می‌کنند. در مساجد ایرانی مورد بررسی نیز شاهد سلسله مراتب حقیقی هستیم (چرنگلو، ۱۳۹۰: ۷۰). ابعاد سلسله مراتب موجود در مجمع‌های زیستی به ۴ بعد: محله‌ای، عبوری، عملکردی و فضایی تقسیم می‌شود، ۳ بعد اول در حوزه طراحی شهری است و خارج از حوزه بحث این کلام

است. سلسله مراتب فضایی به ارتباط بین داخل ساختمان و خارج آن می پردازد و جزئیات آن را مشخص می کند. مسئله مهم در رعایت سلسله مراتب در ابنیه خصوصی و عمومی نیازهای داخلی آن هاست. میزان آرامش و خلوت مورد نیاز عملکرد داخلی هر بنا، میزان شدت سلسله مراتب ورود آن بنا را به وجود می آورد (چرنگلو، ۱۳۹۰: ۷۲).

۳-۲-۲- سلسله مراتب در آفرینش

سلسله مراتب از اصول حاکم در هستی است (شیخ، ۱۳۹۲) و جنبه های گوناگون و متعدد آن در جزء و کل آفرینش مشاهده می شود. چه این آفرینش به دست انسان و چه به دست خدا باشد. خداوند در قرآن می فرماید: که این عالم را در شش روز آفریدیم و این آیه دلالت بر این امر است که مخلوقات به یکسان آفریده شده اند. نزول تدریجی قرآن کریم نیز گواه این موضوع و رعایت سلسله مراتب است. انسان برای تعالی و پیشرفت باید از هر تعادل خود خارج شده و پس از مرحله بحران وارد تعادل برتر شود و این ابراز اهداف آفرینش انسان است و طی مراتب در آن مشاهده می گردد (ندیمی، ۱۳۲۷: ۴۵). به جهت درک زیبایی های خلقت که خداوند در تمامی پدیده ها قرار داده نیز باید مراتب و مراحل آن طی شود تا انسان در بالاترین درجه این زیبایی را در خود بیابد (ندیمی، ۱۳۲۷: ۴۶). اصل سلسله مراتب در تمامی مفاهیم معرفت شناسی و هستی شناسی وجود دارد. در بحث وجود شناسی نیز سلسله مراتب وجود مطرح می گردد که یکی از مباحث مهم و عمیق در آفرینش هستی است. در مفهوم وجود شناسی سلسله مراتب عالم بر اساس کثرت از وحدت شکل گرفته است و در آن مراتب عالم از وجود مطلق است شروع شده و به عالم کثرت و موجودات ارضی و فانی ختم می شود. به طور کلی اصل سلسله مراتب در آفرینش سرچشمه تمامی مادیات، محسوسات، وحی، خیال و زیبایی همه چیز را وجود مطلق حقیقت محض می داند و معرفی می نماید. اصل سلسله مراتب ساخته دست بشر نیست بلکه خداوند آن را خلق کرده است و این اصل در تمامی عوالم وجود دارد (هفت طبقه آسمان در معراج پیامبر، هفت شهر عطار) (چرنگلو، ۱۳۹۰: ۷۱).

۴-۲-۲- اصل سلسله مراتب در جهان بینی ایرانی اسلامی

همان طور که گفته شد سلسله مراتب از اصول حاکم بر هستی و عالم وجود است و جنبه های گوناگون این اصل در تمامی علوم سنتی و نوین مشاهده می شود، آنچه در این مطلب به آن می پردازیم جایگاه اصل سلسله مراتب در تفکرات عمیق اسلامی ایرانیان است. به دلیل حضور گسترده مذهب شیعه و مطرح شدن علمای آن، جهان بینی شیعه بر هنر و معماری تأثیر زیادی گذاشت.

۱-۲-۲-۴- سلسله مراتب در تفکر شیعه

شیعه در این باور است که درک حقیقت سلسله مراتبی است و تمامی مخلوقات با توجه به میزان فهم و درکشان درجات متفاوتی از نظام خلقت را درک می کنند و در آن حضور می یابند (طبسی، ۱۳۹۱: ۸۲). تمامی عوامل طبیعی و غیر طبیعی در یک تعامل زنجیروار هستند. از وجود محض تا عدم محض در این تعامل قرار دارند و جایگاه آن ها تابع شدت و ضعف مرتبه وجودی آن هاست. حقیقت و وجود مطلق از خالق شروع شده و به موجود ارضی و فانی ختم می شود. برای رسیدن به حقیقت باید از عدم کامل به سوی حق حرکت کرد و مراحل متعددی را طی کند. طی هر کدام از مراحل بستگی به میزان تلاش فرد برای درک حقیقت و یکی شدن با آن دارد.

۲-۲-۴-۲- جایگاه سلسله مراتب در عرفان

سلسله مراتب در عرفان به معنی صعود مرحله به مرحله به عالم بالا و یا نزول تدریجی به درجات پست از شهود است که این امر وابسته به مراتب ادراکی و تصفیه و تهذیب نفس در طول مسیر است (طبسی، ۱۳۹۱: ۸۵-۸۴). این ترتیب آشکار کننده شیوه خاص زندگی عارف است و رسیدن به منزل مقصود بدون گذار و بدون واسطه و رابطه امکان پذیر نیست. لزوم رعایت سلسله مراتب در علم عرفان از اصول بدیهی است.

هفت شهر عشق را عطار گشت ما هنوز اندر خم یک کوچه ایم

این هفت شهر و هفت مرحله در عرفان برای رسیدن به خدا و یکی شدن با او شامل طلب عشق، معرفت، استغنا، توحید، فقر و فناست.

۲-۲-۴-۳- سلسله مراتب در تفکر اشراق

مراتب وجودی هر پدیده در پرتونوری است که سرچشمه آن نور الهی است و هر یک از موجودات با توجه به درجه و قرب، خود در مرتبه خاصی قرار دارند. برای نزدیک شدن به نور اصلی باید مراتب طی گردد و به مبدأ نور نزدیک شد. اختلاف و مراتب مختلف بین موجودات در میزان نوری است که هر کدام از آن بهره برده اند. این نور همان معرفت و آگاهی است و موجودات و مراتب مختلف نورانیت قرار دارند. نظریه تشکیک نور در علم اشراق نیز مانند دیگر نظریات تجلی وحدت در ساحت کثرت است (طبسی، ۱۳۹۱: ۹۰).

۲-۲-۵- سلسله مراتب در معماری

سلسله مراتب در معماری ۲ وجه دارد، یک وجه شکلی و دیگری وجه معنایی است. وجه شکلی مربوط تبدیل یک فرم به فرم دیگر و وجه معنایی آن مربوط به گذار از فضایی به فضای دیگر است (طبسی، ۱۳۹۱: ۹۷-۹۵). همان طور که قبلاً هم گفته شد سلسله مراتب در معماری به معنی ترکیب و ساماندهی فضاها به عناصر بر اساس برخی خصوصیات کالبدی و کارکردی است که موجب به وجود آمدن مراتب در مشاهده، قرارگیری و استفاده می شود، از آنجا که سلسله مراتب سلوک و شیوه خاصی از زندگی است می تواند با معماری به عنوان کالبد زندگی نمود پیدا کند. پس باید گفت سلسله مراتب با موضوع معماری قرابت بسیار زیادی دارد و از آنجا که ساخته دست انسان عامل برقراری ارتباط انسان (عالم صغیر) با جهان هستی (عالم کبیر) است، لذا به عنوان واسطه تعامل عالم سلسله مراتب متقن و استوار مطرح می باشد (محمدیان منصور، ۱۳۸۵: ۶۰-۵۹). سلسله مراتب در معماری نمودی از تلاش انسان برای مفهوم گذار و جنبه تدریجی ادراک است، این اصل از اصول بنیادی در معماری است و با سلسله مراتب وجودی که بالاتر از مرتبه مادی است منطبق و هماهنگ می باشد (نصر، ۱۳۷۵: ۱۵۳).

۲-۲-۶- سلسله مراتب در مکتب اصفهان

دوران صفوی، دوران شکوفایی هنر اسلامی است. در این دوران بود که مذهب شیعه مذهب رسمی کشور شد و اندیشمندان شیعه در حوزه های مختلف اسلامی مطرح گشتند و جهان بینی خاصی به زندگی و هنر مردم حکم فرما شد که اساس آن بر پایه سلسله مراتب بود. مساجد در مکتب اصفهان بهترین فرصت برای بیان اندیشه و افکار آن زمان بودند و تمامی هنرمندان سعی داشتند هنر خود را به بهترین شکل در

مساجد ارائه کنند، به دلیل اینکه جهان بینی اسلام و تفکر شیعی به این هنر حاکم بود و سلسله مراتب نیز در این جهان بینی به حداکثر رشد و تکامل خود رسیده بود. محققان به جست و جوی اصل سلسله مراتب در مساجد این دوره پرداختند و بهترین تجلی کالبدی آن را در ورودی این مساجد دیدند. در این دوران جهان بینی اسلام و تفکر شیعه تأثیر بسزایی در هنر سنتی و به ویژه معماری مساجد داشت و سمت و سوی اصلی طراحی را مشخص می کرد.

۲-۳- محرمیت

۱-۲-۳- اصل محرمیت

از مهم ترین تجلیات کالبدی رعایت سلسله مراتب در معماری سنتی محرمیت است که سبب شده معماری دارای ارزش های پایداری از جمله امنیت، آرامش، خلوت و حفظ حریم و حجاب در بناهای سنتی شود. یکی از مهم ترین اصول در نظر گرفته شده در معماری سنتی ایران به ویژه پس از اسلام توجه به این امر است. واژه محرمیت از ریشه عربی فعل حرم گرفته شده که در فرهنگ دهخدا به عنوان محرم بودن، رازدار شدن، خویشی و محرمی معنی می گردد (سیفیان، ۱۳۸۶: ۸-۳). محرمیت در معماری دارای ۲ جنبه کالبدی و معنایی است و در جنبه کالبدی مهم ترین نکته توجه به امنیت و آرامش فضای داخل است.

۲-۲-۳- حریم و حجاب

واژه حجاب به معنی پرده و پوشش است، اما باید در نظر داشت که هر پوششی حجاب معنی نمی گردد، آن پوششی حجاب نام دارد که از طریق پشت پرده واقع شدن صورت گرفته باشد. حریم و حجاب لازم و ملزوم یکدیگرند و اگر حجاب نباشد دیگر حریمی هم وجود نخواهد داشت (شیخ، ۱۳۹۲). حجاب هم در ظاهر است و هم در باطن که بستری که هم ظاهر را می پوشاند و هم حجاب باطنی را در پی دارد، حجابی عمیق است و موجب تغییر در حالات انسان است و حریم را می سازد. حجاب به وسیله نگاه انسان کنترل می شود و همیشه انسان از مهم ترین ابزارهای شناخت است. نگاه انسان باید مسیر درست را انتخاب کند و باید انسان را در مسیر رشد و رساندن به کمال یاری رساند. در رابطه بین حریم و حجاب می توان به نحوه پوشیدن لباس، قلمرو خصوصی خانه و خصوصی بودن مکالمات اشاره داشت. در جهت حفظ حریم افراد حتی به نگاه مستقیم افراد به یکدیگر اشاره شده است که به جهت احترام از آن در برخی موارد پرهیز شود. در نحوه ورود به خانه و گرفتن اجازه ورود به داخل خانه نیز در جهت حفظ حریم و حجاب توصیه هایی شده است. به طور کلی معمار مسلمان باید در جهت کالبد بخشیدن به این اصول قدم بردارد و آنچه به آن اعتقاد دارد در طراحی معماری خود نیز رعایت کند و این از اصول معماری سنتی است (شیخ، ۱۳۹۲). به این دلیل است که رعایت حجاب در سطوح مختلف معماری سنتی ایران دیده می شود که دیداری و چه شنیداری و چه در هنگام حضور در مکان و فضای جدید. رعایت این اصول در معماری خواسته یا ناخواسته بر ذهن و دل مخاطب اثر می گذارد و اصول را به او متذکر می گردد. همان طور که جامعه بر معماری تأثیرگذار است، معماری نیز جامعه را می سازد (ندی، ۱۳۲۷: ۵۶).

۳-۳-۲- درون‌گرایی

درون‌گرایی از مهم‌ترین و بارزترین نتایج رعایت اصل سلسله مراتب در معماری است و در ایجاد محرمیت تأثیر زیادی دارد. درون‌گرایی به انسان آرامش می‌بخشد، زیرا انسان ذاتاً به دنبال حفظ اسرار درونی است. درون‌گرایی همواره در معماری ایران حتی قبل از اسلام در تخت جمشید شوش و مسجد سلیمان قابل مشاهده می‌باشد. درون‌گرایی همواره در ایران بعد از اسلام رنگ و بو و بینش تازه به خود می‌بیند که موجب تکامل بروجه کالبدی آن می‌شود. «بدین گونه است که با رعایت این اصول ارزشی شاهد تعریف قلمروهای مشخص، خصوصی، نیمه خصوصی، نیمه عمومی و عمومی با حریم‌های قابل تعریف و خوانا در شهرسازی و معماری سنتی ایران هستیم (سیفیان، ۱۳۸۶: ۷).

۴-۲- ورودی

۴-۱-۲- ورودی در معماری سنتی ایران

فضای ورودی در معماری سنتی ایران از چنان اهمیتی برخوردار است که می‌توان مهم‌ترین تحولات و تکامل را در آن مشاهده کرد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۷۳). معمولاً ورودی به عنوان یکی از عناصر اصلی معماری در بیان تفکر است، نظریات دوران خود نقشی اساسی ایفا می‌کند به ویژه در معماری سنتی که این امر به اوج خودش می‌رسد (دوستی مطلق، ۱۳۸۸: ۹۹). از آنچه در شکل‌گیری ورودی در تمدن‌ها و سبک‌های مختلف مؤثر بوده، می‌توان به اوضاع طبیعی، اجتماعی و مذهب نظام اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه نام برد. فضای ورودی در معماری سنتی نه تنها که واسطه میان درون و بیرون است، بلکه بسیاری از کارکردهای اجتماعی، فرهنگی و دینی را به خود دیده است؛ بنابراین ورودی فقط در جهت برطرف کردن نیازهای مادی و عملکردی نبوده، بلکه ارزش‌های معنوی، فرهنگی، اجتماعی و مذهبی در شکل‌گیری آن نقش عمده‌ای داشته‌اند.

۴-۲-۲- تاریخچه ورودی

در طول تاریخ معماری جهان فضاهای ورودی همواره عناصری شاخص بودند. این امر به وضوح در مواردی از قبیل دروازه ملل تخت جمشید، ورودی آکروپولیس، مجموعه تخت سلیمان، تاج محل، ورودی معابد مصر و... قابل مشاهده می‌باشد. به صورت کلی می‌توان گفت ورودی به منزله ورود از فضایی به فضای دیگر است که نیازمند نفوذ از سطح است، سطحی که ۲ حوزه را از هم جدا می‌کند (دی کی چینگ، ۱۹۴۱: ۳۴۷-۳۴۲). در طول تاریخ ورودی در نقش تأمین و نظارت بر ارتباط میان ۲ حوزه است. کنترل گری، نفوذپذیری، تبدیل‌پذیری، تشخیص و خوانایی، پذیرندگی و دعوت‌کنندگی یا عدم آن عمل می‌کرده است. با بررسی تاریخچه ورودی در معماری سنتی ایران می‌توان به دوره‌های مختلف پیش از پارسی، پارسی، پارتی، خراسانی و رازی اشاره کرد که همگی این شیوه‌ها تحت تأثیر فرهنگ ایرانی، درون‌گرایی و حفظ حریم را پایه اصلی شکل‌گیری ورودی‌ها قرار داده‌اند. در گذشته بسیار روی فضاهای ورودی در ابتدا از یک جزء فضا به نام درگاه تشکیل می‌شد که در طی یک روند تاریخی تعداد آن به ۷ فضای متوالی تغییر کرد. بررسی نحوه ورود به بنا در تاریخ معماری سنتی به ۲ شیوه ورود از وسط و ورود از کنار برخورد می‌کنیم. ورود از وسط مربوط به بناهای شاخص مثل مسجد است و در بناهایی که اهمیت کمتر دارند و در گذرگاه قرار می‌گیرند از کنار وارد

می شوند. دسترسی بنا در ادوار گذشته نیز به صورت مستقیم و غیرمستقیم که به جهت نیاز به جهت نیاز به دسترسی سریع تقسیم بندی صورت می گرفته است. در برخی موارد دسترسی به صورت مارپیچ بوده که به خاطر کنترل و نظارت بیشتر آگاهانه این کار انجام می شده است. این مورد بیشتر در بافت های متراکم و درون گرا دیده می شود. از مهم ترین روش ها در طراحی ورودی بعد از اسلام شیوه آذری و شیوه اصفهانی است. در شیوه آذری مشخصه اصلی تزیینات و کاشی کاری است. شیوه اصفهانی هم به ۳ دسته سنتی، نیمه سنتی و جدید تقسیم می شود که معیار دسته بندی این ۳ شیوه هم خصوصیات کالبدی آن هاست (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۷۶-۷۳).

۳-۴-۲- ورودی مساجد

ورودی مسجد آغاز یک دعوت است، در ورودی مسجد با هویت خاص خود انسان را فرامی خواند تا از عصیان و طغیان ذهن در کوچه و بازار خود را رها کرده و با امیال و پراکندگی ذهنش سامان دهد و فکر خود را وحدت بخشد. پناه بردن انسان به سردر مسجد انسان را از رها بودن و ول بودن آزاد می کند (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۱۳-۲۱۱). اگرچه بدنه خارجی مسجد ساده و بی آرایش باشد، اما همه جلب توجه و جاذبه خود را در ورودی متجلی می کند، چون مسجد انسان را رهگذر نمی خواهد. مسجد برای حضور انسان آفریده شد، آغوشش را به سوی او باز می کند (نقره کار، ۱۳۷۶: ۲۲۵). سردر مسجد تشبیهی از فضای آفرینش است، زیرا مانند پیکر انسان در خط افق همه چیز قرینه و در خط عمود هیچ چیز قرینه نیست و نماد حرکت انسان است از خاک تا خدا (نقره کار، ۱۳۷۶: ۲۲۷-۲۲۶). سردر ورودی مسجد نه متعلق به درون است و نه متعلق به بیرون و در عین حال به هر ۲ سمت تعلق خاطر دارد. ورود به مسجد تجلی آیه شریفه «یخرجهم من الظلمات الی النور» و بالعکس آن یخرجهم من النور الظلمات است. ورود به مسجد به منظور خروج از غربت و تنهایی به حریم آشنای صحن است. فضای ورودی مسجد به طور کلی القا کننده عدالت، مساوات، درون گرایی و شمایل شکنی است و همچنین حضور معبود را در مؤمنان تقویت می کند (ارجح، ۱۳۷۹: ۲۱-۱۷). مؤمن با درآوردن کفش به عنوان عمل نمادین از دنیای مادی می گذرد و به عالم روحانی وارد می گردد. دروازه مسجد که در دو طرف آن مناره است نیز اشاره به دروازه بهشت دارد (ارجح، ۱۳۷۹: ۲۵-۲۳). ورودی مساجد اگر طوری وارد می شود که علاوه بر جاذبه زیاد محلی را برای نشستن فراهم آورد به مکان بسیار خوبی برای افزایش تعاملات و روابط اجتماعی می شود (طالبی، ۱۳۷۹: ۱۸۲). به طور کلی می توان گفت که «باب» در مسجد سمبل و نماد خارج شدن از عالم کثرت و رو به عالم وحدت است (محمد حجازی، ۱۳۷۹: ۲۴۱).

روش پژوهش

روش تحقیق بر اساس گردآوری داده ها به صورت تفسیری- تاریخی بوده است. در این نوع تحقیق از جستجوی پدیده ای اجتماعی- کالبدی در زمینه پیچیده و در جهتی تحلیلی- توصیفی و کل نگر استفاده شده است. روند پژوهش بر این اساس، به صورت کتابخانه ای و گردآوری اسناد تاریخی صورت پذیرفته است. پژوهش تاریخ معماری، بخشی از حوزه تحقیق تفسیری بشمار آمده است که قوت و ضعف را در این قسمت بیان می نماید، در نتیجه استفاده از بایگانی و اسناد تاریخی این پژوهش اعتبار بیشتری را به دست آورده است.

بحث اصلی

هدف از آفرینش انسان پرستش خداوند و تفکر و تعقل در آیات و نشانه‌های خداست و خداوند در آیات بسیاری انسان را به ذکر یاد خود فراخوانده است. مسجد به عنوان مکانی برای پرستش جمعی مسلمانان نمونه کاملی است از تلفیق فرم و کالبد با باورهای مذهبی و اعتقادی اسلام و امر قدسی، وصول از درون از بیرون مسجد شامل ۳ مرحله اتصال، انتقال و وصول است که مراتب اصلی حضور در برابر خدا را تشکیل می‌دهند (طبسی، ۱۳۹۱: ۴۴) و بیانگر جنبه استدراجی و طی مراتب در حضور در فضا است. ورود به مسجد نیز به معنی آمادگی انسان برای خروج از عالم ماده و ورود به عالم معناست. این مقاله به تأثیر جریانات مؤثر بر شکل‌گیری ورودی مساجد ایرانی می‌پردازد که اهم این مباحث تأثیر جهان بینی اسلام و اصل سلسله مراتب و همچنین محرمیت و درون‌گرایی به عنوان یک نیاز و اصل جدایی ناپذیر از معماری سنتی ایران است، می‌باشد.

۳- نقش سلسله مراتب در شکل‌گیری ورودی مساجد

همان‌طور که قبلاً هم به آن اشاره شد اصل سلسله مراتب از اصول بنیادین آفرینش و جهان بینی اسلام است و مایه اصلی تفکرات دینی و روشن زندگی مردم جامعه سنتی ایرانی - اسلامی را تشکیل دهد. از آنجا که فلسفه و جهان بینی روح زمان و معماری کالبد زمان است. اصل سلسله مراتب به صورتی کاملاً مشهود تأثیر خود را بر معماری می‌گذارد. مفهوم سلسله مراتب در آفرینش و تفکرات دینی شیعه، عرفان، اشراق و ملاصدرا حکایت بر این امر دارد که برای رسیدن به هدف که یکی شدن و غرق شدن در خالق است، درجات و مراحل بسیار زیادی وجود دارد و بدون طی این مراتب نمی‌توان به منزل مقصود رسید (طبسی، ۱۳۹۱: ۵۱-۴۸). مسجد که تجلی‌گاه هنر قدسی است بهترین جایگاه حضور انسان در برابر پروردگار است. برای رسیدن به چنین جایگاهی طی مراتب الزامیست و اینگونه است که اصل سلسله مراتب در مساجد به بهترین شکل متجلی می‌گردد. سلسله مراتب در دوران پس از اسلام و به ویژه در دوره صفوی بیشترین تأثیر خود را بر معماری مساجد گذاشت و معماری مساجد به حد کمال رساند. نمود این امر در سلسله مراتب ورود به مسجد به صورت کاملاً واضح قابل مشاهده می‌باشد. قبل از دوران صفوی نیز شاهد رعایت اصل سلسله مراتب در معماری مساجد هستیم، اما این امر در این دوران به اوج شکوفایی خودش می‌رسد. بر اساس مقاله اخلاق در کتاب کلک دوست که اشاره بر تجلی ۴ رکن اصلی شجاعت، حکمت، عفت و عدالت در معماری سنتی دارد، می‌بینیم که این ۴ رکن در فضاهای ورودی به مساجد به حد کمال رعایت شده‌اند. تقدم و تأخر فضایی در فضاهای ورودی مساجد، برای انعکاس از مفهوم عدالت است (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۱۴-۲۱۳). عدم اجازه به مؤمن در جهت ورود بلافاصله به صحن مسجد نشان از عفت و حفظ حریم است (محمدیان منصور، ۱۳۸۵: ۶۴). خلاقیت در طراحی در ورودی مساجد به طوری که نمونه آن در جای دیگر وجود نداشته است نشان شجاعت و جهان بینی و رعایت تمامی اصول مذهبی، کارکردی و اعتقادی و همچنین رعایت اصل سلسله مراتب به عنوان اصل حاکم بر هستی بیانگر حکمت طراح می‌باشد (ندیمی، ۱۳۲۷: ۷۲)، به طور کل می‌توان گفت سلسله مراتب به عنوان مهم‌ترین اصل در آفرینش و جهان بینی اسلام به عنوان اصلی‌ترین عامل در شکل‌دهی معماری اسلامی و به ویژه مساجد تأثیرگذار است. سردر ورودی مساجد نیز به عنوان یکی از قسمت‌های اصلی بنا که همواره مورد

توجه هنرمندان و معماران بوده و بیشترین تأثیر از این جهان بینی را می بیند، می تواند زمینه مناسبی برای جلوه پیدا کردن این اصل به صورت کالبدی باشد، چه در باب تذکر به مؤمن و چه در باب عملکرد نمادینی که مؤمن در آن برای رسیدن به حق باید مراتبی را طی کند؛ بنابراین طی مراتب از لحظه ورود به مسجد تا حضور در صحن به دلیل تأثیرگذاری اصل سلسله مراتب به عنوان محتوای ارزشی در شکل کالبدی ورودی مساجد است. رعایت اصل سلسله مراتب در ورودی مساجد در کنار رعایت این اصل در اعمال و شعائر اسلامی و همچنین روش زندگی مردم همگی یک هدف مشترک را دنبال می کند که ذکر یاد خداست. رعایت اصل سلسله مراتب در ورودی مساجد نیز از تجلیات ذکر خدای متعال است (نصر، ۱۳۷۵: ۵۲-۵۰). سلسله مراتب ورود به مساجد تجلی وحدت در ساحت کثرت است. تمامی فضاهای ایجاد شده در مسیر ورود به صحن با ویژگی های کالبدی و عملکردی همگی یک هدف را به دنبال دارند و آن هم آمادگی روحی و حضور شایسته در محضر پروردگار است (نصر، ۱۳۷۵: ۵۳).

۴- نقش محرمیت در شکل گیری ورودی مساجد

مسجد مانند کعبه خانه محترم و فرخنده خدا و محل هدایت و قیام انسان است و خانه ای امن است و حریم دارد و حریمش را باید از فضای پلید بیرون حفظ کرد. همان طور که قبلاً به آن اشاره شد، محرمیت از مهم ترین تجلیات کالبدی سلسله مراتب است، محرمیت ابزاری برای حفظ حریم فضای داخل از بیرون است و براساس نیازهای فرهنگی و دینی شکل می گیرد (نقره کار، ۱۳۷۶: ۲۳۰). از ضروریات ایجاد حریم های متفاوت در ورودی مساجد می توان به این امر اشاره کرد که فضای بیرون، فضای سیر در آفاق و تحرک و تنوع است و فضای درون باید فضای تأمل، توجه و حضور قلب باشد؛ بنابراین اگر این ۲ جهان را بخواهیم در کنار یکدیگر بدون تزاخم و تداخل قرار دهیم به حریم های مختلف نیاز است تا مرحله به مرحله از این کثرت کاسته و به وحدت برسیم. برای این منظور است که مفصل ها و فضاهای متنوع اعم از مسیرهای پریچ و خم و تاریک و روشن با ارتفاع متفاوت به وجود می آید (نقره کار، ۱۳۷۶: ۲۳۴-۲۳۰). به فرموده امام صادق در آیه گاه مسجد محل توقف، تفکر، تضرع و انابه است. مسجد حرم است، حرم حریم دارد و هر کسی اجازه ورود به آن را ندارد. این در آیه گاه باید مکان توقف را برای عابد فراهم آورد تا قبل از ورود، به خود و احوال خود تفکر کند. می فرمایند: فضاها باید طوری طراحی شوند که ورود مستقیم و بلافاصله به حضور خداوند میسر نباشد. این امر مرحله به مرحله انجام پذیرد، آن هم به طوری که انکسار حقارت مؤمن عابد نزد خداوند برای تذکر داده شود (سیفیان، ۱۳۸۶: ۱۲-۱۱). نامحرم بیگانه، ناموافق و نامعتمد است و حریم خانه باید از تعرض افراد، خانه پناه و امنیت باشد. لازمه ورود به مسجد نیز محرم شدن است. برای حرم شدن ویژگی و شرایط مربوط به خود لازم است تا اذن داخل شدن به عابد و مؤمن داده شود. به این دلیل باید با آن فضای یکی شد و اسرار نهان و مقرب درگاه باری تعالی را دریافت، اگر این امر محقق نشود و از خود و دنیا نگذشت، سبک نشد و درنگ نکرد، در اعمال خود تفکر نکرد، پاک نشد و از آن چیزی که در دنیا بوده خارج نشد، این شایستگی را به دست نخواهد آورد. محرمیت در حوزه کالبدی بیشتر متمرکز به اصولی است که امنیت فضا را شکل می دهد و در حیطه معنایی ویژگی هایی است که حرمت و ارزش را برای فضای معماری به ارمغان آورد به گونه ای که فرد در آن به آرامش برسد (سیفیان، ۱۳۸۶: ۱۴-۱۲). ظاهر کالبدی، محتوایی و معنایی به همراه یکدیگر عمل می کند، مکمل یکدیگرند به طوری که معنای معنویت

بدون یافتن کالبد ظهور نمی‌یابد و درک نمی‌شد (شیخ، ۱۳۹۲). رعایت سلسله‌مراتب در معماری بناهای مذهبی و به‌ویژه معماری مساجد تسهیل‌کننده محرمیت است و برای حضور در محضر خدا ایجاد حریم می‌کند و این از رموز جاودانگی معماری اسلامی گشته است.

۵- اجزای تشکیل‌دهنده ورودی مساجد به لحاظ کالبدی و معنایی

همان‌طور که در قبل اشاره شد، یکی از نکات مهم در بررسی سلسله‌مراتب ورودی مساجد این است که فضای ورودی قبلاً از یک درگاه تشکیل می‌شد و در یک روند تکاملی در پیشرفته‌ترین حالت به ۷ جزء فضا تبدیل شد (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۷۲). این جزء فضا علاوه بر عملکرد ارتباطی کارکرد فرهنگی و اجتماعی نیز داشته‌اند و به توضیح آن خواهیم پرداخت. به جهت تحلیل و معرفی سلسله‌مراتب ورودی مساجد مواردی از قبیل تشخیص مسجد، کیفیت فضایی، نحوه اتصال درون و بیرون، چگونگی ایجاد حریم، محور قبله، نور، تزئینات، موقعیت ورودی نسبت به محورها، تقارن و... قابل بررسی می‌باشد (یشمی، ۱۳۷۸: ۶۸۱). یکی از نخستین عناصری که در سلسله‌مراتب ورود به مساجد مورد توجه معماران قرار می‌گیرد، سردر ورودی مساجد و جلوخان است. در باب سردر توضیحات کامل در فصل قبل ارائه گردید.

۵-۱- جلوخان

جلوخان مرزی برای ورود از دنیای مادی و رسیدن به جلوه‌گاه معنوی و در واقع دعوت‌کننده به درون فضای اصلی است (شیخ، ۱۳۹۲). از اهداف ایجاد جلوخان اهمیت بخشیدن به فضای ورودی و ایجاد تمایز از فضای بعد است (سلطان‌زاده، ۱۳۷۲: ۷۵). ایجاد مکث و توقف در ابتدای سلسله‌مراتب ورودی به جهت اعلا تقدس مکان است و همچنین ایجاد حریم می‌کند (شیخ، ۱۳۹۲). ایجاد حریم در این بخش به ۳ طریق محصور ساختن فضا، پس‌رفتگی و جدای از بناهای اطراف و اختلاف سطح به وسیله پله ایجاد می‌شود (یشمی، ۱۳۷۸: ۶۸۱). هدف از جلب توجه توسط جلوخان مسجد این است که مسجد انسان را رهگذر و تماشاچی نمی‌خواهد و همواره آغوش خود را برای حضور وی در محضر خداوند باز می‌کند و او را دعوت می‌کند (نقره‌کار، ۱۳۷۶: ۲۳۵). جلوخان مسجد انسان را از سرگشتگی ذهنی رها کرده و به وحدت ذهن خدا می‌خواند تا تمامی امیال و پراکندگی ذهنش را سامان دهد (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۱۵)، به همین دلیل است که سردر و درآیگاه باید ویژگی‌هایی داشته باشد تا کشش ورود به مسجد را در انسان به وجود بیاورد و به خوبی خود را بیان کند. به فضای جلوخان آستانه نیز گفته می‌شود که حدفاصل زندگی کفرآمیز و مذهبی است و محل گذار از جهان نامقدس به جهان مقدس، گذار از کفر به قدس. این فضا معمولاً با ۲ ستون از طرف همراه می‌شود. آستانه در فرهنگ‌های مختلف اهمیت بسیار دارد و برای عبور از آن در این فرهنگ‌ها آداب و رسوم خاصی لازم است. آستانه به منظور ایجاد حریم و جلوگیری از ورود اهریمن نیز بوده است. سردر و جلوخان مسجد مبین میزان عظمت و اهمیت آن مسجد است، بنابراین تلاش معماران این بوده تا آن را وسیع‌تر، مرتفع‌تر و مزین‌تر برپا کنند (فرشته نژاد، ۱۳۷۸: ۳۸۷). سردر و جلوخان مسجد همواره در محور افق قرینه است و در محور عمود هیچ قرینگی ندارد (نقره‌کار، ۱۳۷۶: ۲۳۸). خصوصیات بارز ورودی و سردر شامل تظاهر قوی در بیرون، عظمت، تقارن و تزئینات است (یشمی، ۱۳۷۸: ۶۸۱).

۵-۲- پیش طاق

پیش طاق در فرهنگ معین به معانی دروازه بلند قصر، دروازه کاخ پادشاهان امیران آمده است و فضایی سرپوشیده و نیمه باز و متمایز کننده است که فضای دسترسی را از فضای معبر جدا می کند. توقف و انتظار برای ورود به بنا در این قسمت اتفاق می افتد. در برخی موارد در کنار ۲ بدنه پیش طاق سکویی ساخته می شد تا محلی برای استراحت، گذراندن اوقات فراغت و یا ایجاد زمینه برای افزایش روابط اجتماعی بین مردم فراهم آید (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۷۷).

۵-۳- درگاه

درگاه در فرهنگ معین دروازه و باب معنی شده و در مسجد فضای کوچکی است که در آن در ورودی قرار می گیرد. نعل درگاه در این قسمت معمولاً طاق است و قوسی شکل و گاهی به صورت افقی نیز دیده می شود (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۷۸).

۵-۴- هشتی

هشتی یا کریاس فضایی هشت ضلعی است که در بسیاری از بناهای سنتی دیده می شود و بعد از درگاه قرار دارد. هشتی مسیروردی را به چند قسمت تقسیم می کند. در برخی بناها از هشتی فقط یک راه می گذرد. در اینجا دیگر هشتی عمل تقسیم فضا را برعهده ندارد و فقط جهت جلوه را ایفا می کند (شیخ، ۱۳۹۲) و نقش زیادی هم در ایجاد محرمیت دارد. با نیمه تاریک شدن فضا در هشتی و پنجره های مشبک رویه صحن مسجد هم حس کنجکاوی در مخاطب زائد شده و هم فرد برای ورود مستقیم دادن به مسیروردی طراحی می شود (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۷۹). هشتی به عنوان فضایی واسطه در کالبد یافتن اصل سلسله مراتب نقش مهمی دارد. پنجره مشبک که دید خفیف به صحن دارد مخاطب را امیدوار کرده و شوق حضور در صحن را افزایش می دهد (یشمی، ۱۳۷۸: ۶۸۱). به تعبیری می توان گفت به مخاطب گفته می شود که تو هم می توانی داخل شوی اما بعد از این که شایستگی آن را به دست آوری. آن هم نه مستقیم بلکه با واسطه و احترام و خضوع و شکستن منیت خود (شیخ، ۱۳۹۲). هشتی بیشترین مکث، تأمل و انتخاب در ذهن مخاطب را با خود به همراه دارد. سنگاب داخل هشتی ارمغان آور طراوت و شادابی و تطهیر است. هشتی در سلسله مراتب ورود به مسجد بعد از یک فضای نیمه باز و قبل از یک فضای بسته قرار می گیرد (بعد از ورودی و قبل از دالان) (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۱۹-۲۱۸). حضور در فضای هشتی بهترین فرصت برای انسان است تا حواس خود را متمرکز کند و خود را آماده حضور در صحن مسجد کند. هشتی به لحاظ عملکردی نیازمند پلان دایره شکل است اما به دلیل نیازهای طراحی شکلی هشت گوش را به خود گرفته است تا سایر انشعابات از آن میسر باشد. این فضا در پلان از ۲ مربع همسان که با زاویه ۴۵ درجه روی هم چرخیده اند تشکیل شده. در این حالت نیز سکون و آرامش به همراه پویایی در محیط حس می شود (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۲۰-۲۱۹). هشتی به همراه راهروهای تاریک و نیمه تاریک وظیفه جداسازی فضای درون از بیرون را دارد (نقره کار، ۱۳۷۶: ۲۴۰). اگر در هشتی جایی برای نشستن فراهم شود به افزایش روابط اجتماعی میان مردم می انجامد (طالبی، ۱۳۷۹: ۱۹۰). به طور کل دلایل وجود هشتی را در چند بند می توان عنوان کرد: ۱- عملکرد واسطه ای و مفصلی، ۲- تقلیل نور و ایجاد جاذبه و افزایش حس کنجکاوی، ۳- ایجاد حریم، ۴- تقسیم و هدایت حرکت، ۵- افزایش روابط اجتماعی بواسطه ایجاد

شرایط لازم که در قبل مطرح شد، ۶- ایجاد مکث و آماده سازی روح و قلب برای حضور،
۷- جلوگیری از ورود بلافاصله و رعایت اصل سلسله مراتب

۵-۵- دهلیز یا دالان

این قسمت ساده ترین قسمت در سلسله مراتب ورود به مساجد است که کارکرد اصلی آن دسترسی بن فضای هشتی و صحن مسجد و یا فضای داخلی مساجد است (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۷۷). معمولاً تغییر جهت در دالان صورت می گیرد تا محور صحن با محور قبله هماهنگ شود (شیخ، ۱۳۹۲). در مسجد امام اصفهان این تغییر جهت به وضوح قابل مشاهده است. در مطلبی آمده که دلیل حکیمانه این تغییر جهت در مسجد امام اصفهان متمایز ساختن جهت مسجد با جهت کاخ شاه است و این تغییر جهت می خواهد بیان کند که راه خانه خدا و راه خانه شاه از یکدیگر متفاوت است (علی آبادی، ۱۳۷۸: ۵۴۶). ارتفاع دهلیز کمتر از ارتفاع هشتی است و میزان روشنایی نیز کمتر است و این امر برای اشتیاق به حرکت است. نوری که در انتهای دالان به چشم می رسد هم کنجکاوی را تحریک می کند و هم بویایی را تقویت می نماید و نقش هدایت گری نیز دارد (یشمی، ۱۳۷۸، ۶۸۱). دهلیزها معمولاً طویل هستند و در میان آنها دسترسی به آبریزگاه دیده می شود چرا که تطهیر و پاک شدن باید قبل از ورود صورت گیرد. دهلیز نیز به عنوان فضایی واسطه عضو مهمی از سلسله مراتب ورودی مساجد است و رعایت اصل سلسله مراتب را تقویت می کند. دهلیز نیز ورود یکباره به صحن را غیرممکن می سازد و ایجاد حریم می کند. نکته قابل توجه این است که نور در دالان به کمترین حد خودش می رسد و چشم را به تاریکی عادت می دهد و هنگامی که انسان به حیاط می رسد صحن مسجد را غرق در روشنایی و نور می یابد (یشمی، ۱۳۷۸: ۶۸۱). ای نور تجلی حضور خداوند است (شیخ، ۱۳۹۲). به طور کلی می توان گفت حفظ و رعایت اصل سلسله مراتب و حریم و عدم سهل الوصول بودن به فضای مسجد را از دلایل اصلی وجود دهلیز دانست زیرا سهل الوصول بودن به هیچ وجه در ذهن مخاطب اثرگذار نخواهد بود و باید رابطه تأثیر و تأثری بین فضای معماری و انسان برقرار باشد تا معماری حکیمانه باشد (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۱۸).

۵-۶- ایوان

در روند تکامل و توسعه ورودی مساجد ایوان نیز به کار گرفته شد. دالان در حدفاصل بین دهلیز و حیاط به عنوان یک فضای اصلی در سلسله مراتب ورودی قرار دارد (سلطان زاده، ۱۳۷۲: ۷۹). در تکامل یافته ترین حالت که در دوران صفوی است وقتی از دو گوشه حیات (نه به صورت مستقیم از وسط) و یا شبستان می رسیم دیگر تمامی سلسله مراتب ورودی تمام می شود. اگر غیر از این باشد بین افراد و مؤمنان فرق گذاشته شده و مانند این است که بین صف اول و آخر نماز تفاوت هایی باشد و این برخلاف دستورات اسلام و قرآن است. بعد از طی این مراتب و با تغییر محیط نیز افکار تغییر کرده است و فرد آماده حضور در پیشگاه خداست. «اینجاست که تقدم و تأخر فضایی که انعکاسی از مفهوم عدالت است در معماری جای خود را می یابد یعنی از ورودی نیمه باز به هستی بسته و سپس به دالان و ایوان پشت آن راه می یابیم» ایجاد عناصر واسطه به دلیل تأثیرگذاری بر ذهن و قلب انسان و تذکره او و همچنین حفظ حریم کبریایی است (نجفی زیارانی، ۱۳۷۸: ۲۲۰-۲۱۸).

۶- نتیجه‌گیری

سلسله مراتب ورود به مساجد از ۲ جبهه کالبدی و معنایی قابل بررسی است. جنبه معنایی آن یادآور اصل سلسله مراتب که جایگاه ویژه در جهان بینی اسلام دارد و همچنین حفظ حریم کبریایی داخل مسجد می‌باشد. به طوری که مؤمن بدون یادآوری جایگاه خود و همچنین کسب اجازه و شایستگی، اذن ورود به داخل را نخواهد داشت و این امر متضمن تطهیر روحی و جسمی است. جنبه کالبدی سلسله مراتب در ورودی مساجد در اجزای تشکیل دهنده آنکه شامل سردر، جلوخان، پیش طاق، درگاه، هشتی، دالان و ایوان است تقویت کننده همین معانی و مفاهیم است که با الزامات طراحی و عملکردی آمیخته شده و در یک روند تکاملی به صورت مجموعه‌ای کامل و سازماندهی شده و بدین شکل متجلی گشته است. هرکدام از اجزای مجموعه مانند یک سیستم جنبه کالبدی، عملکردی و معنایی مربوط به خود را دارد و یک هدف اصلی را دنبال می‌کنند و این خود تجلی وحدت در عین کثرت است و از تجلیات اصل سلسله مراتب. هدف رعایت اصل سلسله مراتب در ورودی مساجد که بهترین زمینه برای تجلی این اصل است، تذکره مؤمن در باب اصل آفرینش و جایگاه خود و رابطه‌اش با خدا و همچنین در جهت پاسخ‌گویی به یک نیاز اساسی در فرهنگ اعتقادی و دینی ایرانیان مسلمان یعنی حفظ حریم و حجاب داخل مسجد از بیرون است. به زبان ساده اصل سلسله مراتب به عنوان روح حاکم بر معماری مساجد ایرانی به همراه نیاز برای حفظ حریم در کنار هم سلسله مراتب ورودی مساجد را شکل می‌دهند.

مراجع

۱. ارجح، اکرم (۱۳۷۹) «رمزپردازی در مسجد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۲۵-۱۷
۲. اردلان، نادر و همکاران (۱۳۸۰) «حس وحدت، سنت عرفانی در معماری ایرانی»، ترجمه حمید شاهرخ، اصفهان: نشر خاک، صص ۱۰۱-۱۰۰
۳. بهشتی، سید محمد (۱۳۸۲) «زیبایی و کاربرد در هنر سنتی»، نشریه فرهنگستان هنر، صص ۱۴۵-۱۳۹
۴. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۰۱-۱۳۷۶) «آشنایی با معماری اسلامی ایران»، تدوین غلامحسین معماریان، تهران: نشر دانشگاه علم و صنعت ایران، ص ۴۷
۵. تقدسی نیا، خسرو (۱۳۴۶) «مسجد در آئینه قرآن و روایات»، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی ائمه علیهم السلام، ص ۱۳۸
۶. جهانگلو، رامین (۱۳۳۵) «در جست‌وجوی امر قدسی» گفت‌وگو با سید حسین نصر، ترجمه سید مصطفی شهرآیینی، تهران: نشرنی، صص ۲۵۷-۲۴۶
۷. چربگلو، نصیبه و همکاران (۱۳۹۰) «بازتاب اصل سلسله مراتب در شهرهای ایرانی-اسلامی»، نشریه آرمانشهر، صص ۷۶-۶۳
۸. دوستی مطلق، پیوند (۱۳۸۸) «بررسی تاریخیچه ورودی»، نشریه آرمانشهر، صص ۱۰۴-۹۱
۹. دهقان، فرید (۱۳۶۰) «معماری اماکن مذهبی»، ترجمه فرید دهقان، تهران: یزدا: نشریه تفکر معماری
۱۰. دی کی چینگ، فرانسیس (۱۹۴۱) «فرم، فضا، نظم»، تهران: آینده سازان، صص ۳۵۹-۳۵۸-۲۵۰
۱۱. ذوالفقارزاده، حسن (۱۳۷۹) «روح وحدت»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۳۲-۳۱۱
۱۲. ستاری، حسن و همکاران (۱۳۷۸) «تجلی عرفان، نور و رنگ در معماری مساجد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، تهران: نشر دانشگاه هنر
۱۳. سلطانزاده، حسین (۱۳۷۰) «فضاهای ورودی در معماری سنتی ایران»، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، صص ۷۹-۶۶
۱۴. سلیمانی، محمد (۱۳۷۸) «انتزاع‌نگری در مساجد ایران»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۲۳۷-۲۲۳
۱۵. سیفیان، کاظم و همکاران (۱۳۸۶) «محرمیت در معماری سنتی ایران»، نشریه هویت شهر، صص ۱۴-۳
۱۶. شکاری نیری، جواد (۱۳۷۸) «تبیین ویژگی معماری و خصوصیات کالبدی و هنر قدسی مساجد دوران اسلامی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۲۵۷-۲۳۹

۱۷. شیخ، دل آرام (۱۳۹۲) «بررسی سلسله مراتب ورود به مساجد درون‌گرا (از کالبد تا معنا)». (تحويل حضوری در دانشگاه آزاد اسلامی واحد علی‌آباد کتول)
۱۸. طبسی، محسن و همکاران (۱۳۹۱) «بازشناسی نقش و تأثیر جریان‌های فکری عصر صفوی در شکل‌گیری ورودی مساجد مکتب اصفهان»، تهران: نشریه هنرهای زیبا
۱۹. طالبی، ژاله (۱۳۷۹) «مسجد به عنوان پایگاه همبستگی اجتماعی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۱۹۰-۱۷۹
۲۰. عرفان، محمدهادی (۱۳۷۸) «سلسله مطالعاتی پیرامون مسجد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۲۷۶
۲۱. علی‌آبادی، محمد (۱۳۷۸) «تجسم معمارانه وحدت الگوهای رفتاری شریعت در کثرت گوناگونی فرم‌ها»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۵۴۶
۲۲. فرشته نژاد، سید مرتضی (۱۳۷۸) «تبیین ویژگی‌های معماری مسجد» (گنجینه کهن- نیازهای کنونی- افق آینده)، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۳۸۸-۳۷۷
۲۳. قرآن کریم
۲۴. گزایار، اولگ (۱۳۸۱) «هنر مذهبی مسجد»، شماره ۱۳ و ۱۴، ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، نشر مجله هنردینی، صص ۱۰۳-۸۳
۲۵. محمد حجازی، مهرداد (۱۳۷۹) «سمبلیسم در معماری مساجد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۲۴۴-۲۳۱
۲۶. محمدیان منصور، صاحب (۱۳۸۵) «سلسله مراتب در مساجد ایرانی»، نشریه هنرهای زیبا، صص ۶۸-۵۹
۲۷. معین، محمد (۱۳۷۱) «فرهنگ فارسی معین»، جلد اول و دوم و چهارم، تهران: نشر امیرکبیر، صص ۱۰۶۳-۱۰۴۵-۶۵۱-۲۹۴
۲۸. نجفی زبیرانی، سعید (۱۳۷۸) «جستجویی برای دستیابی به مفاهیم در معماری اسلامی (مسجد)»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد دوم، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۲۲۰-۲۰۷
۲۹. ندیمی، هادی (۱۳۲۷) «کلک دوست»، ده مقاله در هنر و معماری، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان
۳۰. نصر، سید حسین (۱۳۷۵) «هنر و معنویت اسلامی»، ترجمه رحیم قاسمیان، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر
۳۱. نقره‌کار، عبدالحمید (۱۳۷۶) «معماری مسجد از مفهوم تا کالبد (از گذشته تا آینده)»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد دوم، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۲۴۰-۲۲۱
۳۲. نقی‌زاده، محمد (۱۳۷۶) «مسجد کالبد مسلط بر مجتمع اسلامی»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد دوم، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۱۵۲-۱۲۷
۳۳. نوبهار، رحیم (۱۳۴۰) «کوی دوست»، قم: دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، صص ۱۱۰
۳۴. بیشمی، جلال (۱۳۷۸) «ورودی مساجد»، مجموعه مقالات همایش معماری مسجد گذشته-حال-آینده، جلد اول، تهران: نشر دانشگاه هنر، صص ۶۸۱

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی